

İNANCIN TEKLİFE ETKİSİ: GAYR-İ MÜSLİMLERİN İBADETLERLE MÜKELLEFİYETİ VE BUNUN PRATİK SONUÇLARI

Effect of Belief on Obligation: Non-Muslims' Obligation for Worship and Its Practical Consequences

Hasan KAYAPINAR

Dr. Arş. Gör., Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuku Anabilim Dalı,
Adana, Türkiye.

*Research Assistant Dr., Cukurova University, Faculty of Theology, Department of Islamic Law,
Adana, Turkey.*

hkayapinar@cu.edu.tr, Orcid.org/0000-0001-8752-463X.

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 13 Ekim / October 2022

Kabul Tarihi / Accepted: 12 Aralık / December 2022

Yayın Tarihi / Published: 31 Aralık / December 2022

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December 2022

Cilt / Volume: 22 Sayfa/Pages: 291-321

Atrf / Citation: Kayapınar, Hasan. "İnancın Teklife Etkisi: Gayr-i Müslimlerin İbadetlerle Mükellefiyeti ve Bunun Pratik Sonuçları [Effect of Belief on Responsibility: Non-Muslims' Obligation for Worship and Its Practical Consequences]". *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [BOZİFDER]-Bozok University Journal of Faculty of Theology [BOZİFDER]* 22 (Aralık / December 2022): 291-321.

Etik Beyan/ Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (**Hasan KAYAPINAR**).

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Öz

Klasik kaynaklarda mezheplerin kurucu imamaları arasında gayr-i müslimlerin ibadetlerle mükellef olup olmadıkları noktasında teorik bir tartışma nakledilmemiştir. Buna karşın mezheplerin tercih ettiği bazı fürü hükümler daha sonraki dönemlerde gayr-i müslimlerin ibadetlerle mükellefiyetine ilişkin tartışmalara kaynaklık etmiştir. İlerleyen asırlarda usulcüler arasında gayr-i müslimlerin ibadetlerle mükellef olup olmadığı noktasında teorik görüş ayrılığı ortaya çıkmıştır. Usulcülerin çoğunluğu ve Irak bölgesinde yaşayan Hanefî usulcüler gayr-i müslimlerin ibadetlerle mükellef olduklarını ileri sürmektedirler. Ancak onlar gayr-i müslimlerin küfür üzerine buldukları sürece ibadet yapamayacaklarını da kabul etmektedirler. Bu durumda gayr-i müslimlerin ibadetlerle mükellef olması, onların önce iman etmekle sonra da ibadetleri yerine getirmekle sorumlu olduklarını ifade etmektedir. Eğer iman edip ibadetlerini eda etmezlerse ahirette inkârın cezasına ek olarak eda edilmeyen ibadetlerin de cezasını çekeceklerdir. Çoğunluğun görüşüne aykırı olarak Orta Asya Hanefî usulcülerini gayr-i müslimlerin henüz ibadetlerle mükellef olmadıklarını ileri sürmüşlerdir. Bu çalışmada gayr-i müslimlerin ibadetlerle mükellefiyetine ilişkin tartışmalar ve istidlâller ele alınmıştır. Ayrıca ekollerin konuya bakış açısının tespit edilmesi amaçlanmış ve böylelikle fıkıh usulü çalışmalarına mütevazı bir katkının sunulmasına gayret edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh Usulü, Teklif, İbadet, Gayr-i Müslim, Ehliyet.

Abstract

In the classical sources, there is no theoretical discussion between the founding imams of the sects about whether non-Muslims are obliged to worship or not. On the other hand, some practical provisions preferred by the sects were the source of discussions on the obligation of non-Muslims to worship in later periods. In the following centuries, there was a theoretical difference of opinion among the methodologists on whether non-Muslims were obliged to worship or not. The majority of methodologists and Hanafi methodologists living in the Iraqi region claim that non-Muslims are obliged to worship. However, they also accept that non-Muslims cannot worship as long as they are on unbelief. In this case, the meaning of non-Muslims being obliged to worship means that they are responsible for first believing and then performing their prayers. If they do not believe and do not perform their worship, they will be punished for the unfulfilled worship in addition to the punishment for denial in the Hereafter. Contrary to the opinion of the majority, Central Asian Hanafi scholars argued that non-Muslims were not yet obliged to worship. In this study, the controversy and evidence regarding the obligation of non-Muslims to worship are discussed. In addition, it was aimed to determine the perspective of the schools on the subject and thus, an effort was made to present a modest contribution to the studies of fiqh method.

Keywords: Uşul al-Fıkh, Obligation, Worship, Non-Muslim, Competence.

Giriş

Allah insanı yaratmış ve bazı şartlarla birlikte onu muhatap kılmıştır. Dinde asıl olan bütün kulların muhatap kılınmaları, dinin emir ve yasaklarıyla mükellef olmalarıdır. Teklif konusu teorik olarak kelim

ilminin sahasına girmektedir. Kelamda teklifin meşrû sınırları ele alınmıştır. Buna göre, teklif konusu teorik olarak irade üzerine inşa edilmiş olup fiillerin kullara nispeti durumunda sahih olarak kabul edilmiştir. Aksi takdirde teklifin anlamsız olacağı belirtilmiştir. Teklif konusunda en temel kavramlardan biri de *istitâat*dir. *İstitâat*, fiilin kendisi ile meydana geleceği kudret yani *güç yetirebilme* olarak tanımlanmıştır. Başka bir ifadeyle, kulun imkân dışı teklifle sorumlu olamayacağı ifade edilmiştir.¹

Kelam kitaplarında teklifin temel şartlarından biri *güç yetirebilme* olduğuna göre güç yetirebilmeyi engelleyen her bir durum teklifte sınırlama getirmiştir. Bu noktadan sonra konu fıkıh usulü eserlerinde ele alınmakta olup teklifteki sınırlamalar *ehliyet arızaları* olarak isimlendirilmektedir. Genel itibarıyla cehalet, delilik, uyku, bayılma, çocukluk, ateh (akıl zayıflığı) ehliyet arızaları arasında sayılmıştır.² İfade edilen bu arızaların ortak paydası bilinç sahibi olmama, teklifi algılayabilme yeteneğinden yoksunluktur. Başka bir ifadeyle, dinin emir ve yasaklarına muhatap olma şartlarının başında akıl gelmektedir. Buna göre çocukluk ve zihinsel rahatsızlık vb. gibi sebeplerden dolayı akıl sahibi olmayan kişilerin hiçbir sorumluluğunun olmadığı bilinmektedir. Nitekim Hanefî mezhebinde ibadet yönü ağır bastığı düşüncesiyle çocuğun malına zekât düşmediği, zira çocuğun ibadetle mükellef olmadığı kabul edilmiştir.³

Yukarıda zikredilen ehliyet arızalarının mahiyeti, sınırları noktasında muhtelif tespitler söz konusudur. Ancak konumuz ehliyet arızalarının sınırları olmadığı için bu konunun detaylandırmasını bu alandaki özel çalışmalara havale ederek inançsızlığın ehliyet arızaları arasında olup olmadığı noktasındaki tartışmalara ilişkin olarak öncelikle bütün

¹ Sa'düddin Mes'ud b. Fahriddin Teftâzânî, *Şerhu'l-akâid*, ed. Muhammed Adnan Derviş (b.y.: Âsitâne, 1411), 142, 144, 149.

² Hüsameddin Hüseyin b. Ali b. Haccâc b. Ali Sığnâkî, *el-Kâfi şerhu'l-Pezdevî*, ed. Fahrüddin Seyyid Muhammed Kanîr (Riyâd: Mekteberü'r-Rüşd, 2001), 5/2196, 2210, 2214.

³ Ebû Bekr Alaeddin Ebû Bekr b. Mes'ud b. Ahmed Kâsânî, *Bedâi'ü's-sanâi' fi tertibi's-şera'i'* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1986), 2/4; Nureddin Ali b. Sultan Muhammed el-Herevî Ali el-Kârî, *Fethu bâbi'l-inâye bi-şerhi'n-nükâye*, ed. Ahmed Ferit Mizyadi (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009), 2/476.

insanlar iman etmekle mükelleftir. Zira Hz. Peygamber (s.a.s.) bütün insanlara gönderilmiştir. Nitekim ayetlerde de bu husus çok açık bir şekilde belirtilmektedir.

Furû alanının bir kısmında iman şart değildir. Örneğin, ukûbât alanında iman şartı söz konusu değildir. Dolayısıyla, gayr-i müslimler ceza hükümlerine muhatap olup suç işledikleri sabit olursa gerekli müeyyide uygulanabilir. Serahsî (öl. 483/1090) bu hükmün gerekçesini açıklarken kâfirlerin cezalandırılmaya müminlerden daha müstahak olduklarını belirtmektedir. Aynı şekilde onların da suçlardan geri durmaları için cezalandırma ve caydırıcılığın gerektiğini ifade etmiştir.⁴ Serahsî'nin bu ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla ceza hukuku alanında vatandaşlık ayrımı söz konusu değildir.

Gayr-i müslimlerin muhatap oldukları bir diğer alan da fikhın muâmelât kısmıdır. Yine usul kitaplarında onların muâmelât hükümleriyle mükellef olmaları dünya hayatını ahirete tercih etmeleriyle ilişkilendirilmiştir. Şöyle ki, muâmelât dünyevî hükümlerin ele alındığı bölümdür. Gayr-i müslimler de bütün gayretlerini dünya hayatına hasrettikleri için muâmelât hükümlerine evleviyetle muhatap olmaktadır.⁵

Gayr-i müslimlerin ukûbât ve muâmelât alanında hükümlere muhatap olmalarının bazı hukukî gerekçelerinden de bahsedilebilir. Şöyle ki, ukûbât ve muâmelât alanlarında dünyevî hükümler ön plandadır. Başka bir ifadeyle, dünya hayatında toplumun kargaşadan uzak, huzur ve uzlaşma içinde sosyal hayatını devam ettirebilmesi için bu alanların düzenlenmesine birinci derecede ihtiyaç bulunmaktadır. Dolayısıyla, bir toplum içinde yaşayan kişilerin inançtan ziyade vatandaşlık yönünün dikkate alınması gerekmektedir. Bu açıdan baktığımızda, İslam toplumları içinde yaşayan gayr-i müslim olan zimmîlerin faiz yasağı gibi bazı alanlarda İslami hükümlerle mükellef olmalarının⁶ hukuk bir-

⁴ Ebû Bekr Şemsüleimme Muhammed b. Ahmed b. Sehl Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, ed. Ebu'l-Vefa el-Afganî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2005), 58.

⁵ Serahsî, *Usûl*, 58.

⁶ Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, ed. Muhammed es-Sâdık Kamhâvî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1992), 4/89.

liği için gereklilik olduğunu söyleyebiliriz. Aynı şekilde gayr-i müslim devletlerin vatandaşlarının muâmelât ve ukûbât konularında şer'î hükümlerin muhatabı olduklarını söylemek pratik olarak anlamsızdır. Zira bu coğrafyalarda ilgili hükümleri icra edecek kamu otoritesi söz konusu değildir. Dolayısıyla, ukûbât ve muâmelâtın bazı kısımlarındaki sorumluluk hususunda bile inanç temelli bir ayırım değil vatandaşlık eksenli bir ayırım söz konusudur.

Literatürde “gayr-i müslim” kavramı İslam devletinde vatandaş olan veya olmayan bütün Müslüman olmayan insanlar için kullanılmaktadır. Ancak hukukî konularda gayr-i müslim denildiği zaman İslam devletindeki vatandaşlar kastedilirken ibadetler alanında böyle bir ayırım olmaksızın bütün gayr-i müslimler kastedilir. Gayr-i müslimlerin hukuk düzeni içerisindeki konumları hakkında tam bir görüş birliği söz konusu değildir. Ancak genel bir ayırımla onlar, hukukun dini motif içeren kısımlarında hukukî özerkliğe sahiplerken kamu düzenini ilgilendiren alanlarda İslam devletinin kanunlarına tâbidirler. Makalenin konusu bu olmadığı için gayr-i müslimlerin hukukî konumunu bu alandaki özel çalışmalara havale ediyoruz.⁷ Makalede geçen kavramlara ilişkin olarak da *muhatab olmanın* mükellef olma anlamında kullanıldığını söyleyebiliriz.

Gayr-i müslimlerin ibadetlerle mükellefiyeti konusunda usulcülerin ihtilâfi söz konusudur. İlerleyen bölümlerde kaynakları belirtildiği üzere Debûsî (öl. 430/1039), Serahsî gibi Mâverâünnehir Hanefî usulcülerini ve Mu'tezile'den Kâdî Abdülcebbar (öl. 415/1025) gayr-i müslimlerin ibadetlerle mükellef olmadıklarını kabul etmektedir. Buna karşın cumhur usulcüler onların da ibadetlerle mükellef olduklarını ileri sürmektedir.⁸

⁷ Metin Yiğit, “Fıkhi Ölçüler Işığında Gayri Müslimlerin Hukuki Statüsü”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/2 (2009), 151-168; Ahmet Yaman, “İslam'ın Temel Kaynakları ve Tarihi Tecrübe Işığında Gayri Müslimler Birlikte Yaşamının Hukuki Çerçevesi”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi]* 40 (2015), 9-36.

⁸ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed Gazzâlî, *el-Mustasfâ min ilmî'l-usûl*, ed. Muhammed Süleymân el-Eşkar (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1997), 1/171; Seyfüddin Ali b. Muhammed Âmidî, *el-İhkâm fî usûl'l-ahkâm*, ed. Abdürrezzâk Afîfî (Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1406), 1/144; Ebû Abdillâh Bedrüddin Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhît fî usûl'l-fikh*, ed. Abdülkadir Abdullah el-Ânî (Kâhire: Vizâratu Umûmi'l-Evkâfi ve Ş-Şu'unu'l-

Fikir ayrılığı bu noktada genel olarak teorik düzeyle sınırlı kalmaktadır. Zira gayr-i müslimlerin iman etmeden ibadet etmeleri mümkün olmadığı gibi etseler bile bu ibadetin geçerliliği söz konusu değildir. Dolayısıyla, sorumluluktan kurtulmuş sayılmazlar. Bu fikir ayrılığının sonucu büyük oranda ahirette gayr-i müslimlerin göreceği cezaya ilişkindir. Gayr-i müslimlerin ibadetlerle sorumlu olduğunu ileri süren usulcüler kâfirlerin ahirette iman etmemelerinin cezasını çekeceği gibi eda etmedikleri ibadetlerin de cezasını çekeceğini ileri sürmektedirler.⁹ Hatta gayr-i müslimler iman etmeden önce bazı ibadetleri yapsalar bile bunlar geçerli olmadığı gibi ahirette herhangi bir mükâfat da söz konusu değildir. Aynı şekilde bir gayr-i müslim Müslüman olmadan önce bazı ibadetleri yapsa ve sonra Müslüman olsa Müslümanlıktan önceki ibadetleri sonradan sıhhat kazanmaz ve dünyevî ve uhrevî olarak yok hükmündedir.¹⁰

Fıkıh usulü eserlerinde geçtiği üzere gayr-i müslimlerin mükellefiyeti noktasında bazı şaz görüşler de söz konusudur. Buna göre bazı usulcüler gayr-i müslimlerin nehiylerle değil sadece emirlerle muhatap olduklarını ileri sürmüşlerdir. Görebildiğimiz kadarıyla söz konusu eserlerde bu görüşler tarihî bir anekdot olarak ifade edilmiş olup bu görüşün sahipleri, delilleri ve analizi gibi hususlar yer almamaktadır. Sadece bazılarının bu yönde görüş beyan ettiği bilgisine yer verilmiştir.¹¹

Gayr-i müslimlerin ibadetlerle mükellefiyeti ile ilgili tartışmalar klasik literatürde fıkıh usulü eserlerinin emir bahsinde ele alınmaktadır. Ancak Hanefî usulcülerin belirttiğine göre mezheplerin teşekkül ettiği döneme ait eserlerde bu konuda açık bir ifade yer almamaktadır. Sonraki dönem usul eserleri mezhepteki hükümlerden hareketle bu konuda

İslâmiyye, 1992), 1/322.

⁹ Ebü'l-Me'âli Abdülmelik b. Abdillâh Cüveynî, *el-Burhân fî usûli'l-fıkh*, ed. Salâh b. Muhammed Uveyda (Beyrut: Dâru Küttübî'l-İlmiyye, 1997), 1/18; Âmidî, *el-İhkâm*, 1/145.

¹⁰ Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref b. Nuri Nevevî, *el-Mecmû şerhu'l-mühezzeb li's-Şirâzi*, ed. Muhammed Necib el-Murî (Cidde: Mekteberü'l-İrşâd, ts.), 3/4.

¹¹ Zerkeşi, *el-Bahrü'l-Muhît*, 1/323; Ali İhsan Pala, "Gayri Müslimlerin Dinî Hükümlerle Mükellefiyetleri Meselesi", *Gayri Müslimlerin Dinî Hükümlerle Mükellefiyetleri Meselesi (2. Uluslararası Ahmed-i Hânî Sempozyumu "İslam Düşüncesinde İnsan")* (Ağrı: Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Yayınları, 2018), 593.

teorik sonuca ulaşmıştır.¹² Modern dönemde bu konuda müstakil, geniş bir çalışmaya ulaşılamamıştır. Bu konu Ali İhsan Pala'nın doktora tezinde ve bu konudaki bir tebliğinde muhtasar olarak ele alınmaktadır. Biz bu çalışmamızda konunun detaylarına ilişkin görüşler ve deliller ile konunun pratik boyutu ve Osmanlı dönemi müellifleri arasındaki tartışmaları ele alacağız.

1. Muhatap Olarak Gayr-i Müslimler

Kaynaklara kronolojik olarak baktığımızda gayr-i müslimlerin ibadetlerle mükellefiyeti ile ilgili tartışmaları en erken Cessâs'ın (öl. 370/981) *el-Füsûl*'ünde görebildik. Hanefî mezhebinden Kerhî (öl. 340/952) ve Cessâs başta olmak üzere Irak Hanefî usulcülerine göre gayr-i müslimler şeriatın emirleriyle mükelleftir. Cessâs bu görüşün temellendirmesini yapmakta ve öncelikle bazı fûrû hükümlerden bahseden ayetlerden istidlâlde bulunmaktadır. “الَّذِينَ لَا يُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُمْ بِالْآخِرَةِ هُمْ كَافِرُونَ” *Ki onlar mallarından muhtaçları yararlandırmazlar; onlar ahireti de inkâr ederler*¹³ ayeti ve

“قَالُوا لَمْ نَكُ مِنَ الْمُصَلِّينَ وَلَمْ نَكُ نُطْعِمِ الْمَسْكِينِ وَكُنَّا نَحْوُ مَعَ الْخَائِضِينَ وَكُنَّا نَكْذِبُ بِيَوْمِ الدِّينِ” *Onlar şöyle cevap verirler: ‘Biz namaz kılanlardan değildik, yoksulu doyurmuyorduk, (günaha) dalanlarla birlikte biz de dahıyorduk, ceza gününü de asılsız sayıyorduk*¹⁴ ayetlerinde kâfirler namaz ve zekât ibadetlerini yerine getirmedikleri için Allah tarafından zemmedilmektedir. Bu ayetlerde onların küfrünün yanında namazı ve zekâtı terk etmelerinden ötürü de azaba maruz kalacakları bildirilmektedir.¹⁵ Bu ayetlerle sadece Cessâs değil bu konuda aynı düşünen pek çok âlim istidlâlde bulunmaktadır. Nass bağlamında konunun temel hareket noktasını bu ayetler oluşturmaktadır.¹⁶

Cessâs'ın istidlâlde bulunduğu diğer bir nass da Yahudiler hakkın-

¹² Serahsî, *Usûl*, 59.

¹³ Fussilet 41/7.

¹⁴ el-Müddessir 74/43-46.

¹⁵ Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzi Cessâs, *el-Füsûl fi'l-usûl*, ed. Uceyl Câsim en-Neşemî (Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâfi'l-Küveytiyye, 1994), 2/159, 160.

¹⁶ Ebû Muhammed Ali b. Ahmed İbn Hazm, *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm*, ed. eş-Şeyh Ahmed Muhammed Şâkir (Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, ts.), 5/108.

daki şu ayettir:

“فَبُظِلْمٍ مِّنَ الَّذِينَ هَادُوا حَرَّمْنَا عَلَيْهِمْ طَيِّبَاتٍ أُجِلَّتْ لَهُمْ وَبِصَدِّهِمْ عَنِ سَبِيلِ اللَّهِ كَثِيرًا وَأَخَذِهِمُ الرِّبَا وَقَدْ نُهُوا عَنْهُ”

*Yahudilerin zulmü sebebiyle, bir de pek çok kimseyi Allah yolundan engellemeleri, kendilerine yasaklandığı halde faizi almaları ve haksızlıkla insanların mallarını yemeleri yüzünden önceden helâl kılınan temiz ve iyi şeyleri onlara haram kıldık ve içlerinden inkâra sapanlara acı bir azap hazırladık.*¹⁷

Bu ayete göre onlar küfür üzerine iken ribâ almaları sebebiyle eleştirilmiş ve aynı şekilde cezaya müstahak oldukları bildirilmiştir.¹⁸

Cessâs'ın istidlâl ettiği bir diğer olgu da zimmîlerin ukûbât alanında dinin emir ve yasaklarının muhatabı olmasıdır. Buna göre onlar ukûbât alanındaki emir ve yasaklara muhatap olduğu gibi aynı şekilde ibadetler hakkındaki teklife de muhataptırlar.¹⁹ Ancak Cessâs'ın bu istidlâli tartışmaya açıktır. Zira giriş bölümünde ele alındığı üzere, gayr-i müslimlerin iman, muâmelât ve ukûbât alanında dinin bazı emir ve nehiyelerinin muhatabı olduğu noktasında ihtilâf söz konusu değildir. Gayr-i müslimlerin bu alanlardaki emir ve yasaklarla mükellef olmaları dünyevî hükümlerin icra edilebilmesi ve vatandaşlar arası hukuk birliğinin sağlanması amacına yöneliktir. Dolayısıyla, gayr-i müslimlerin dünyevî yönü ağır basan hükümlerle mükellef olmaları ibadet alanında da dinin emirlerine muhatap olmalarını gerektirmez. Nitekim Hanefî mezhebinde çocuklar zekâtla mükellef olmazken öşürle mükelleftir. Şâfiî mezhebinde ise her iki malî sorumlulukta da bulûğ şartı değildir.²⁰ Mezheplerin bu hükümleri koymasının gerekçesi, ilgili malî sorumluluğun ibadet ya da vergi yönünün ağır basmasıdır. Hanefî mezhebinde zekâtın ibadet yönü ağır basarken öşürün vergi yönü ağır basmakta, bundan dolayı çocuğun öşürle mükellef olduğu kabul edilmektedir. Şâfiî mezhebinde ise her iki malî sorumluluğun da vergi yönü ön planda olduğu için bulûğ şartı aranmamaktadır. Bütün bunları ifade etmemizin sebebi şudur ki çocukların ilgili malî sorumlulukla mükellef olmasından hareketle di-

¹⁷ en-Nisâ' 4/160, 161.

¹⁸ Cessâs, *el-Füsûl fi'l-usûl*, 2/160.

¹⁹ Cessâs, *el-Füsûl fi'l-usûl*, 2/160.

²⁰ Vehbe Zuhayli, *İslam Fıkıh Ansiklopedisi*, çev. Ahmet Efe vd. (İstanbul: Feza Yayıncılık, 1994), 3/255.

ğer ibadetlerle de mükellef olduğu iddiası sağlıklı bir istidlâl olmadığı gibi zimmîlerin ukûbât alanında mükellef olmaları ibadetlerle mükellef olmalarını gerektirmez.

Gayr-i müslimlerin dinin fûrû alanındaki hükümlerle mükellef olduğunu ileri süren bilginler, ukûbât alanının içki ve domuz ürünleri gibi dinî yönü ağır basan yasakların onlar hakkında geçerli olmadığını kabul etmişlerdir. Bu meyanda zimmîlerin içki içmeleri, domuz ürünleri tüketmeleri ve bunların ticaretini yapmaları yasak değildir.²¹ Daha da ötesi, bunlar Müslümanlar için mal olarak kabul edilmediği için Müslümanın içkisi ve domuzu telef edilse tazminatın gerekmediğine hükmedilmiştir. Ancak bu ürünlerin gayr-i müslimlere ait olması durumunda meydana gelecek zararın tazmin edileceği kabul edilmektedir. Aynı şekilde onların kendi aralarındaki domuz ticareti, Müslümanların kendi aralarındaki koyun ticareti gibi kabul edilmektedir.²²

Bu noktada ince bir ayrıma daha dikkat çekmekte yarar vardır. Cessâs konuyu ele aldığı başlıkta “kâfirlerin teklifi” ifadesini kullanırken ukûbât alanında ise zimmî ifadesini kullanmıştır. Yani başlıkta daha geniş anlam ifade eden bütün gayr-i müslimler kastedilirken ukûbât alanındaki sorumluluktan istidlâl yapılırken sadece vatandaş olan gayr-i müslimlerin hukukî durumu ön plandadır. Dolayısıyla, ukûbât alanındaki sorumluluk hususunda bile inanç temelli bir ayırım değil vatandaşlık eksikli bir ayırım söz konusudur.

Gayr-i müslimler ibadetleri eda etseler bile sahih olarak kabul edilmemektedir. Cessâs bu noktada açıklama yapmakta, onların yaptığı ibadetlerin geçerliliği olmadığı halde sorumluluklarının nasıl bulunduğu izah etmektedir. Buna göre onlar önce iman edip sonra ibadetleri eda etmekle mükelleftir. Nitekim cünüp kişi gusûl abdestinden sonra ibadetlerini eda etmekle mükelleftir.²³

Gayr-i müslimlerin ibadetlerde mükellef olduğunu ileri süren usul-

²¹ Ebû Bekr Alaeddin Muhammed b. Ahmed b. Ebû Ahmed Semerkandî, *Tuhfetü'l-fukahâ* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1983), 3/95.

²² Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Ebî Bekr Muhammed b. Ahmed el-Kudûrî, *el-Muhtasar*, ed. Kami Muhammed Muhammed Avida (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997), 89, 130.

²³ Cessâs, *el-Füsûl fi'l-usûl*, 2/160.

cülerden biri de Sem'ânî'dir (öl 489/1096). Sem'ânî de yukarıda ifade edilen ayetlerle istidlâlde bulunmakta, ayrıca “ *وَلِلّٰهِ عَلَى النَّاسِ حُجُّ النَّيْتِ مَنْ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيْلًا* *Gitmeye gücü yetenin o evi ziyaret etmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır*”²⁴ ayetinin müslim-gayr-i müslim bütün insanlara hac ibadetinin farz olduğuna delalet ettiğini belirtmektedir.²⁵

Gayr-i müslimlerin ibadetlerle mükellefiyeti noktasında ileri sürülen istidlâllerden birine göre ayetlerin umum ifadeleri bütün insanları kapsamaktadır. Buna göre, ayetlerdeki *يَا أَيُّهَا النَّاسُ* “ey insanlar” ifadesinin sadece müminlere yönelik bir hitap olarak değerlendirilmek hatadır.²⁶

Sem'ânî, naklî delillerin yanında aklî deliller de ileri sürmekte ve bu noktada *istitâat* kavramına atıfta bulunmaktadır. Horasanlı biri mesafeyi geçerek hac yapabilecek ve abdestsiz kişi abdest alarak namaz kılabilir. Gayr-i müslimler de iman edip ibadetleri yapmaya muktedir olabilir. İbadetler için en temel şart *istitâat* olduğuna göre gayr-i müslimler de bu güce sahip oldukları için onların ibadetlerle de mükellef olmamaları için herhangi bir sebep yoktur. Zira Hz. Peygamber (s.a.s.) bütün insanlara gönderilmiş ve Kur'an bütün insanlara iman ve ibadetleri farz kılmıştır. Başka bir ifadeyle, Hz. Peygamber (s.a.s.) bütün insanlara gönderilmişse ona indirilen kitabın emir ve yasakları da bütün insanlara yönelik olmalıdır.

Sem'ânî, şeriatın bir bütün olduğunu, nehiylerle mükellef olan gayr-i müslimlerin emirlerle de mükellef olduğunu ileri sürmektedir. Bu mükellefiyetin kulluğa dayandığını belirtmekte ve bütün insanların imanla mükellef olmasından istidlâlde bulunmaktadır. Buna karşı muhalif görüş sahipleri zimmîlerin nehiyler ve bilhassa hadler alanındaki mükellefiyetinin zimmet akdine dayandığını kabul etmektedir.²⁷

²⁴ Âl-i İmrân 3/97.

²⁵ Ebü'l-Muzaffër Mansûr b. Muhammed Sem'ânî, *Kavâtü'ü'l-edille fi'l-usûl*, ed. Muhammed Hasan Heyto (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1997), 1/110.

²⁶ Muhammed b. Huseyn b. Muhammed b. Halef Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, *el-Udde fi usûli'l-fikh*, ed. Ahmed b. Alî el-Mubârekî (b.y.: y.y., 1990), 2/358; Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed İbn Kudâme, *Ravzatü'n-nâzir ve cennetü'l-münâzir*, ed. Şa'bân Muhammed İsmâ'il (Beyrut: Müessesetü'r-Reyyân, 1998), 1/164; Ebü'l-Abbâs Ahmed b. İdris Karâfi, *Şerhu tenkihü'l-fusûl fi ihtiyâri'l-mahsûl fi'l-usûl*, ed. Tâhâ Abdurraûf Sa'd (Mısır: Şirketü't-Tibâ'ati'l-Fenniyyeti'l-Müttehide, 1973), 1/164.

²⁷ Sem'ânî, *Kavâtü'ü'l-edille*, 1/111.

Sem'ânî de Cessâs gibi gayr-i müslimlerin ibadetlerle mükellefiyetini cünüp kişinin mükellefiyetine benzetmektedir. Cünüp kişiye ibadet farz olduğu gibi gayr-i müslimlere de farzdır. Ancak cünübün ibadet öncesinde temizlik yapması gerektiği gibi gayr-i müslimin de iman etmesi gerekmektedir.²⁸

Gazzâlî (öl. 505/1111) de gayr-i müslimlerin ibadetlerle mükellef olduğunu belirtmekte, bu görüşünü aklî ve naklî delillerle savunmaktadır. Naklî olarak yukarıda ifade edilen ayetlerle istidlâlde bulunduktan sonra aklî delillerden istidlâlde bulunmaktadır. Bu noktada Gazzâlî, teklifi bir bütün olarak değerlendirmekte, onların Hz. Peygamber'e (s.a.s.) iman zorunluluğunun bir cüzü olarak ibadetlerle de mükellef olduklarını ileri sürmektedir. Gayr-i müslimlerin ibadetlerle mükellef olmadığının kabul edilmesi onlara mazeret sunacağını belirtmektedir. Gazzâlî ayrıca "Müslüman olmak önceki günahları (sorumlulukları) siler" rivâyetiyle²⁹ istidlâlde bulunmaktadır. Şöyle ki, Müslüman olmak önceki sorumlulukları ortadan kaldırdığına göre gayr-i müslimlerin Müslüman olmadan önce de sorumlulukları bulunmaktadır. Önceden sorumluluk olmasaydı Hz. Peygamber'in (s.a.s.) bu hadisinin anlamı olmazdı.³⁰

Seyfeddin Âmidî (öl. 631/1233), gayr-i müslimlerin ibadetlerle mükellefiyetini detaylı bir şekilde ele almıştır. Âmidî öncelikle gayr-i müslimlerin teklife muhatap olmalarının teklîf-i mâ lâ yutâk (imkânsız sorumluluk) olduğu iddiasını ele almakta ve bu eleştiriye şöyle cevap vermektedir: "Eğer gayr-i müslimler küfür üzerinde iken ibadetlerin edası istenseydi bu teklîf-i mâ lâ yutâk olurdu. Ancak gayr-i müslimlerin ibadetlerle mükellef olmalarının anlamı onların ahirette eda etmediği ibadetlerden dolayı da ikâba maruz kalacağıdır. Dolayısıyla, gayr-i müslimlerin ibadetlerle mükellef olduğunun ileri sürülmesinde teklîf-i mâ lâ yutâk söz konusu değildir."³¹

Âmidî, karşıt görüş sahibi bilgilerin iddialarını ele aldıktan sonra

²⁸ Sem'ânî, *Kavâtin'u'l-edille*, 1/110.

²⁹ Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, ed. Şuayb el-Arnaut (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1995), 29/349.

³⁰ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 1/173.

³¹ Âmidî, *el-İhkâm*, 1/145.

gayr-i müslimlerin ibadetlerle mükellef olduğuna dair bazı ayetlerden istidlâlde bulunmuştur. Bu ayetlerin bir kısmı yukarıda geçtiğinden dolayı burada tekrar ifade edilmeyecektir. Âmidî'nin istidlâlde bulunduğu ayetlerin başında Beyyine suresinin ilk beş ayeti gelmektedir. وَمَا أَمْرُوا إِلَّا لِيَعْبُدُوا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ حُنَفَاءَ وَيُقِيمُوا الصَّلَاةَ وَيُؤْتُوا الزَّكَاةَ وَذَلِكَ بَيْنَ الْقِيَمَةِ “Halbuki onlara, Allah’a kulluk etmeleri, Hanîfler olarak O’na yürekte inanıp boyun eğmeleri, namaz kılmaları ve zekât vermeleri emredilmiştir. Doğru din de işte budur”³² ayetinde kendilerine emredilen kişiler gayr-i müslimlerdir. Bu ayette açıkça onların ibadetlerle emredildiği ifade edilmektedir.³³

Şehâbeddin Karâfî (öl. 684/1285), gayr-i müslimlerin hâlihazırdaki durumlarının ibadete uygun olmamasının teklife engel olmadığını belirtmektedir. Şöyle ki, küfrün, teklifin içinde devam ettiği bir zaman zarfı olduğunu, gayr-i müslimlerin, içinde ibadeti eda etmesi istenen bir sıfat olmadığını ileri sürmüştür. Karâfî de aynı şekilde yukarıda geçen “İslam önceki günahları siler” rivâyetinin gayr-i müslimlerin mükellef olduğuna işaret ettiğini ileri sürmüştür. Zira rivâyette geçen الحب kelimesinin kesmek anlamında olduğunu, kesme ameliyesinin gerçekleşebilmesi için devamlılığın bulunması gerektiğini ifade etmiş ve gayr-i müslimlerin bu durumda mükellef olduğunu, ancak Allah’ın rahmetinin bir eseri olarak Müslüman olmayla devam edegelen sorumluluğu sona erdirdiğini ve önceki günahların bağışlandığını belirtmiştir.³⁴

Şâfîî usulcülerden Safiyyüddin el-Hindî (öl. 715/1315), gayr-i müslimlerin ibadetlerle mükellefiyetinin öncelikle aklen mümkün olduğunu belirtmekte ve bunu bir örnekle açıklamaktadır. Mesela efendi kölesine ‘Şu işi yaptıktan sonra şu işi yap’ diyebilir. Bu durumda kölenin öncelikle ilk işi yapması ve bundan sonra ikinci işle sorumlu olması mümkündür. Bu durumda Şârî gayr-i müslimlerin önce iman etmelerini sonra da ibadetleri eda etmelerini farz kılabilir. Zira gayr-i müslimler ibadetleri yapmaya aklen ve bedenen güç yetirebilirler. Bu durumda onların mükellef olmamaları için herhangi bir sebep yoktur. Nitekim

³² el-Beyyine 98/5.

³³ Âmidî, *el-İhkâm*, 1/145.

³⁴ Karâfî, *Tenkîhi'l-fusûl*, 165.

onların iman ile mükellef oldukları icmâ ile sabittir.³⁵

Necmeddin et-Tûfî (öl. 716/1316), gayr-i müslimlerin ibadetle mükellef tutulmasının pratikte karşılığının bulunmamasından dolayı anlamsız olduğu iddiasını ele almaktadır. Tûfî onların ibadetlerle mükellef olmalarının anlamlarını ve hikmetlerini zikretmektedir. Onların ibadetlerle mükellef olduklarının kabul edilmesiyle ahirette ayrıca cezaya müstahak oldukları kabul edilmiş olacaktır. Nitekim Kur'an'da bu hususu teyit edici mahiyette pek çok ayet bulunmaktadır. Bunlar gayr-i müslimlerin ibadetlerle mükellef olmalarının ahiretteki sonuçlarıdır. Dünyadaki sonuçlarına ilişkin olarak da onların ibadetlerle mükellef olduklarını bilmeleri bu fiillere karşı yakınlık duymalarına, buradan da hidayete ermelerine vesile olabilir. Zira şeriatın emirleri bütünüyle güzeldir, dolayısıyla selim tabiatlar buna meyledecektir. Nitekim cahiliye döneminde de iman haricinde şeriatın pek çok emrini yerine getiren bazı şahıslar da bulunmaktadır. Tûfî ayrıca şeriatın fûrû emirlerini yerine getiren kâfirlerin ahiretteki azabının daha hafif olabileceğini de ileri sürmektedir.³⁶ Yukarıda ifade edildiği üzere, gayr-i müslimlerin ibadetlerle mükellef olduğunu düşünen usulcüler, gayr-i müslimler ibadetleri yerine getirirler bile iman etmedikleri sürece bu ibadetlerinin herhangi bir faydasının olmayacağını ileri sürmektedirler. Tûfî'nin bu görüşünün genel kabule aykırı olduğu ifade edilebilir.

2. Vücûb Şartlarından Biri Olarak İman

Orta Asya Hanefî ve bazı Şâfiî usulcüler gayr-i müslimlerin ibadetlerle mükellef olmadığını kabul etmektedirler.³⁷ Orta Asya Hanefî usulcülerinden Debûsî, muhalif görüşün delillerini serdettikten sonra gayr-i müslimlerin ibadetlerle mükellef olmadığını izah etmektedir. Öncelikle o, bu konuda kesin bir delil ile gayr-i müslimlerin ibadet yapmaya ehil olmadığını belirtmektedir. Zira ibadet, sevaba nail olmak

³⁵ Safiyyuddîn Muhammed b. Abdurrahîm Hindî, *Nihâyetu'l-vusûl fi dirâyeti'l-usûl*, ed. Salih b. Suleymân el-Yûsuf, Sa'd b. Sâlim es-Suveyh (Mekke: el-Mektebetü't-Ticâriyye, 1996), 3/1089.

³⁶ Ebü'r-Rebî Süleymân b. Abdilkavî Necmüddin et-Tûfî, *Şerhu muhtasari'r-ravza*, ed. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1996), 1/213, 214.

³⁷ Ebû İshâk İbrâhîm b. Ali Şîrâzî, *el-Lüma' fi usûli'l-fikh* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003), 21.

için yapılı; ancak gayr-i müslimler, içinde buldukları durum sebebiyle sevaba ehil değildir. Dolayısıyla, onların ahirette sevap hükmünün sebebi olan ibadetle mükellef tutulmalarının anlamı yoktur.³⁸ Gayr-i müslimlerin ibadete ehil olmamaları Allah'ın hükmü ile sabittir ve bu durum onlar için cezanın sonucudur. Onların Müslüman olarak ibadete ehil hale geleceği ve Allah'ın da kendilerinden bunu istediği yönünde bir eleştiri gelecek olursa Debûsî'nin belirttiğine göre gayr-i müslimlerden Müslüman olma talebine binaen onların ibadetlerle mükellef olmaları caiz değildir. Zira hâlihazırda gayr-i müslimler ibadet ve sevap için ehil değildir.³⁹

Gayr-i müslimlerin ibadetlerle mükellef olduğuna dair usulcülerin çoğunluğunun istidlâlde bulunduğu “وَلَمْ نَكُ نُطْعِمُ الْمِسْكِينَ وَكُنَّا وَكُنَّا نَكْذِبُ يَوْمَ الدِّينِ” *Onlar şöyle cevap verirler: 'Biz namaz kılanlardan değildik, yoksulu doyurmuyorduk, (günaha) dalanlarla birlikte biz de dalıyorduk, ceza gününü de asılsız sayıyorduk'*⁴⁰ ayetleri Mâverâünnehir Hanefileri tarafından tevil edilmektedir. Buna göre, bu ayetlerdeki *namaz kılanlar* ifadesi Müslümanlar olarak yorumlanmıştır.⁴¹ Hicri ikinci asırda yaşamış müfessirlerden biri olan Mukâtil b. Süleymân (öl. 150/767) ayette anlatılan kişiler ile Mekke'nin inkârcuları arasında bağlantı kurmuştur.⁴² Zaten ayetin devamında bu kişilerin inkârcı oldukları açıkça ifade edilmiştir.

Şâfiî usulcülerini Müddessir suresindeki bu ayetlerin teviline karşı çıkmışlardır. Zira asıl olan metinlerin hakiki anlamlarının dikkate alınmasıdır. Başka bir ifadeyle hakiki anlamın terk edilebilmesi için delile ihtiyaç bulunmaktadır. Böyle bir tevili gerektirecek delil söz konusu olmadığı için bu ayetlerin tevil edilmesi mümkün değildir.⁴³

Diğer taraftan, Müddessir suresi İslam'ın ilk yıllarında nazil olmuş-

³⁸ Siğnâkî, *el-Kâfi*, 5/2156.

³⁹ Ebû Zeyd Abdullah b. Muhammed b. Ömer b. İsa Debûsî, *Takvîmü'l-edille fi usûli'l-fıkḥ*, ed. Halil Muhyiddin el-Meys (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001), 439.

⁴⁰ el-Müddessir 74/43-46.

⁴¹ Serahsî, *Usûl*, 58.

⁴² Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil bin Süleymân*, ed. Abdullah Mahmûd Şehhâte (Beyrut: Müessesetü't-Târîhi'l-Arabî, 2002), 4/499.

⁴³ Ebû Bekr Muhammed b. Abdullah İbnü'l-Arabî, *el-Mahsûl fi usûli'l-fıkḥ*, ed. Huseyn Ali el-Yederî, Abdüllatîf Fevde (Uman: Dâru'l-Beyânîk, 1999), 1/27; Hindî, *Nihâyetü'l-vusûl*, 3/94.

tur.⁴⁴ Buna karşın namaz hicretten bir buçuk yıl kadar önce meydana gelen miraç hadisesinde farz kılınmıştır.⁴⁵ Şüphesiz namaz farz kılınmadan önce biliniyor ve kılınıyordu. Ancak farz olmayan bir ibadetten dolayı hesaba çekilme söz konusu olamayacağından bu ayetteki ifadelerden hareketle gayr-i müslimler hakkında namazın farzîyetini çıkarmak eleştiriye açıktır. Diğer taraftan bu sure namazın farzîyetinden çok önce nazil olmuştur. Bu ayetlerin namazın farzîyetine delalet ettiği görüşü namazın miraç hadisesiyle değil İslam'ın ilk yılları olan bu surenin nüzülüyle farz olduğu kabulünü gerektirecektir. Ancak böyle bir kabul söz konusu değildir.

Kâfirlerin zekât vermedikleri için zemmedildikleri ayetler onların zekâtla mükellef olduklarını bildirmiş olsaydı Hz. Peygamber (s.a.s.) zamanı başta olmak üzere Hulefâ-i Râşidîn döneminden itibaren kendilerinden zekât tahsil edilirdi. Nitekim Hz. Ebû Bekir (öl. 13/634) döneminde zekât vermekten kaçınan Müslüman kabileler üzerine yürünmüş ve onlardan zorla zekât tahsil edilmiştir. Buradan hareketle İslam devletinin, yönetimleri altındaki gayr-i müslimlerden zekâtı zorla tahsil etmeleri evleviyetle mümkün olacaktır. Kaynaklarda ifade edildiği üzere Hz. Ömer (öl. 23/644), Hz. Ebû Bekir'e itiraz etmiş ve iman ettiğini söyleyen kişilere savaş açmasının vebalini hatırlatmıştır. Hz. Ebû Bekir de bunu isyan suçu olarak değerlendirdiği için böyle bir vebalin bulunmadığını ileri sürerek kararlılığını sürdürmüştür. Müslümanlar için söz konusu olan bu tereddüt gayr-i müslimler için söz konusu olmayacağından onların üzerine yürünmesi noktasında herhangi bir tereddüt bulunmayacaktır.

Diğer taraftan, Hulefâ-i Râşidîn döneminden itibaren uygulamada zimmîlerin zekâtla veya diğer ibadetlerle mükellef oldukları bildirilmemiş ve kendilerinden böyle bir talepte bulunulmamıştır. Bu durumda kendilerine böyle bir bilgilendirme yapılmadan ahirette sorumlu olduklarının ileri sürülmesi tartışmaya açık bir konu olarak karşımıza çık-

⁴⁴ M. Kamil Yaşaroğlu, "Müddessir Süresi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/462.

⁴⁵ Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail Buhârî, *Sahihü'l-Buhârî*, ed. Halil b. Me'mun Şiha (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2010), "Bed'ü'l-Halk", 6.

maktadır. Yukarıda ifade edildiği üzere, gayr-i müslimlerin ibadetlerle mükellefiyeti noktasında tevile kapalı kesin nasslar söz konusu değildir. Aynı şekilde Hz. Peygamber'in (s.a.s.) kâfirlere imandan bağımsız sadece ibadetlerin farzietini tebliğ ettiğine dair bilgi söz konusu değildir. Aksine Mekke döneminde nazil olan ayetler genel itibarıyla ibadetlerden ziyade iman esaslarına yoğunlaşmaktadır. Medine döneminde nazil olan ayetlerde fûrû konuları daha detaylı olarak ele alınmaktadır. Bu genel ayrışmadan ibadetlerin iman üzerine bina edildiği sonucunu çıkarabiliriz. Eğer bir teklif varsa bu teklifin kapalı kalması, tevile açık ifadelerle bildirilmesi teklifin mahiyetine aykırı olacaktır.

Mâverâünnehir Hanefî usul kaynaklarına göre kâfir küfrü tercih ederek teklife muhatap olma noktasında kendisini hayvanlar seviyesine düşürmüştür.⁴⁶ Bunun neticesinde söz konusu küfür, Hanefilerde ehliyet arızaları arasında kabul edilmiştir.⁴⁷ Dolayısıyla, gayr-i müslimler Allah'a kulluk hususunda şuursuz olarak kabul edilmekte ve adeta hitap edilebilir olarak görülmemektedir. Bu noktada muhalif görüş sahiplerinin istidlâlde bulunduğu cünübün durumu ile gayr-i müslimin durumunun farklı olduğunu, teknik bir ifadeyle cünüp ile gayr-i müslimin birbirine benzetilmesinin kıyas maa'l-fârik olduğunu belirtmişlerdir. Zira cünüp ibadete ehildir.⁴⁸ Şöyle ki cünüp kişi temizlik yapar ve namazını kılar. Cünüplük esnasında kılamadığı namazları daha sonra kaza eder. Ancak gayr-i müslim iman edince önceki ibadetler kendisinden sakıt olacaktır. Cünübün yerine getirmesi gereken şart gerçekleşince ibadet sakıt olmazken, gayr-i müslimin yerine getirmesi gereken şart gerçekleşince önceden eda etmediği ibadetler sakıt olacaktır. Ancak Sem'ânî, bu istidlâli yersiz bulmuş ve gayr-i müslimlerin de iman etmeleriyle içinde buldukları vaktin namazını kılmaları gerektiğini ileri sürmüştür.⁴⁹ Dolayısıyla o, bu noktada gayr-i müslimle cünübün aynı kategoride yer aldığını ima etmektedir.

Debûsî, cünüp ile kâfirin hukukî statüsünün farklı olduğunu şöyle

⁴⁶ Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, 441; Serahsî, *Usûl*, 61; Siğnâkî, *el-Kâfî*, 5/2225.

⁴⁷ Siğnâkî, *el-Kâfî*, 3/1091.

⁴⁸ Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, 439.

⁴⁹ Sem'ânî, *Kavâtu'v'l-edille*, 1/111.

bir örnek üzerinden açıklamaktadır: Bir kimse kölesine “Kendi hesabından bir köle azat et” ya da “Kendi malından şu kefareti öde” dese bu söz geçersizdir. Zira köle mülkiyete ehil değildir. Buna karşın aynı kişi başkasına “Şu köleni bin dirhem karşılığında azat et” dese muhatabı da o köleyi azat etse bu işlem sahihtir. Zira bu örnekteki kişiler mülkiyete sahiptir ve bu işlemleri yapmaya ehildir.⁵⁰

İbadetlerle mükellefiyet noktasında cünüp kişi ile kâfirin tamamen aynı konumda olduğunu kabul etmek mümkün değildir. Zira cünüp, cenabetliği esnasında bazı namazları kaçırsa temizlendikten sonra bu vakitleri kaza etmelidir. Ancak gayr-i müslimin böyle bir zorunluluğu yoktur. Ayrıca cünüplük, namaz ve tavaf gibi bazı ibadetlerin edasına engel olmasına karşın oruç ve zekât gibi ibadetlerin ifasına engel değildir. Ancak küfür bütün ibadetlerin ifası için bir engeldir. Cünüp ve kâfir farklılığı ibadetler alanından ziyade kelim alanında geçerlidir. Bu farklılık, dünyevî pek çok hükümde kendini gösterdiği gibi cenaze hükümleri gibi alanlarda da fîrû ahkâmında ortaya çıkmaktadır. Bütün bu hususlar göz önüne alındığında şeriatta cünüp kişi ile gayr-i müslimlerin farklı olarak değerlendirildiği ifade edilebilir. Buradaki temel farkın da bilinç olduğu, cünübün ibadet yapılması gerektiğinin bilincinde olduğu, ancak gayr-i müslimin bu bilinçten yoksun olduğu söylenebilir. Diğer taraftan, abdest bazı ibadetlerin bir şartı iken iman bütün bir sistemin temel şartıdır. Abdestli mümin ile abdestsiz mümin arasında bazı ibadetleri yerine getirip getirememeye noktasında çok az farklar söz konusu iken, imanlı biri ile imansız kimse arasında sadece fikhî hükümler konusunda değil aynı zamanda kelimâ açıdan da pek çok fark söz konusudur. Ayrıca Kur’an’ın belki de en temel konusu iman iken, imana nispeten cüz’î bir konu olan abdestin asıl olup imanın ona kıyaslanması ayrıca tartışmaya açıktır. Kur’an ayetlerine icmali olarak baktığımızda iman ile abdest arasında çok ciddi farklar olduğunu görebiliriz. Şöyle ki, Kur’an çok defa iman konusunu vurgulamakta, değişik vesilelerle inanmaya ikna etmeye gayret etmektedir. Ancak abdest için böyle bir durum söz konusu değildir.

⁵⁰ Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, 439.

Mâverâünnehir Hanefî usulcüleri gayr-i müslimlerin ibadetlerle mükellef tutulmasını pratik açıdan da ele almışlardır. Şöyle ki, ibadetlerin ifası neticesinde sevaba hükmedilir. Ancak gayr-i müslimler hakkında bu hükümden söz edilmez. Bu durumda gayr-i müslimlerin ibadetlerle mükellef tutulması pratik olarak mümkün değildir. Gayr-i müslimler imanla mükelleftir. Zira onlar iman etmeye ehildir ve bunun karşılığında sevap alırlar. Görüldüğü üzere, bu teklifte pratik açıdan herhangi bir imkânsızlık söz konusu değildir. Gayr-i müslimlerin muâmelât alanındaki mükellefiyetine gelince, alandaki hükümler genel olarak dünya hayatıyla ilgilidir. Bundan dolayı onların muâmelât hükümleriyle sorumlu tutulmaları pratik açıdan sorun teşkil etmez. Ayrıca eğer gayr-i müslimlerin ibadetlerle mükellef olmasının sonucu sadece ahirette ise bu emrin mahiyetiyle zıttır. Çünkü emir, prensip olarak yapılmadığında ceza verilmesi için vazedilmez. Bilakis, imtisal edilsin ve fiil yerine getirilsin diye vazedilmiştir. Dolayısıyla, gayr-i müslimlerin ibadetlerden dolayı sadece ahirette ceza çekeceklerini ileri sürmek emrin mahiyetine aykırı olacaktır.⁵¹

Kâsânî'nin (öl. 587/1191) ifade ettiği üzere, Orta Asya Hanefî düşüncesinde ibadet imanın peşinden gelir ve ona tâbîdir.⁵² Bu tespit Orta Asya Hanefî usul anlayışının teklif konusundaki genel yaklaşımının bir ürünü olarak değerlendirilebilir. Zira giriş bölümünde ifade edildiği üzere, ilgili kaynaklarda bilinç, ibadetler konusunda teklife muhatap olabilmek için ön şartlardan biri olarak kabul edilmektedir. Kâfirlerin içinde buldukları durum itibarıyla ibadetleri kavrayacak bilinçte olduklarını kabul etmek paradokstur. Zira bu bilince sahip olsalar zaten küfür üzerine devam etmezlerdi. Dolayısıyla, ibadetler alanında bilince sahip olma ile inkâr aynı anda bulunamaz. Kısacası, söz konusu Hanefî eserlerde iman konusu akıl gibi ibadetleri kavrayacak bir bilinç olarak görülmekte ve ibadetlerin vücûb şartları arasında sayıldığı söylenebilir.

Yukarıda zikredilen ehliyet arızaları temel olarak kulun imkânı dı-

⁵¹ Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, 440. Sem'ânî, *Kavât'u'l-edille*, 1/110. Serahsî, *Usûl*, 61.

⁵² Kâsânî, *Bedâiü's-sanâi*, 1/246, 2/69.

şındaki bir teklifle mükellef olmayacağı kabulüne dayanmaktadır. Ce-halet, aklî melekelerin zaafa uğraması vb. bütün bu durumlarda kişinin sorumlu olmadığı kabul edilmektedir.

Ehliyet arızalarında ibadetler alanı için genel olarak ibadeti idrak etme ve onu bilinçli bir şekilde yerine getirme düşüncesi hâkimdir. Bi-linç, ibadetlerde vücut şartı olduğu gibi aynı zamanda sıhhat şartıdır. Nitekim namazın herhangi bir rüknünde uyuyan kişinin namazının bozulmayacağı kabul edilmiş, ancak bu kişinin uyuduğu rüknü uyanık olarak kaza etmesi gerektiği belirtilmiştir. Bütün bunlardan anlaşılacağı üzere, ibadetlerde asıl olan bilinçtir. Kâfir ise bu bilinçten yoksundur. Zaten böyle bir bilince sahip olsa Müslüman olacaktır.

Gayr-i müslimlerin ibadetlerle mükellefiyeti konusunda Mâverâünnehir Hanefîlerinin dayandığı usul anlayışına göre, asla tâbî olan şeyin aslın önüne geçmesi düşünülemez. Eğer gayr-i müslimlerin ibadetlerle mükellef oldukları düşünülecek olursa asıl olan iman tâbî durumuna düşecektir. Zira onlar hâlihazırda ibadetlerle mükellefken iman etmiş olacaktırlar ve ibadet asıl, iman ona tâbî bir unsur ve iktizâ yoluyla sabit olacaktır. Ancak bu caiz değildir. Zira mukteza (sonuç) mukteziye (sebeup) bağlıdır.⁵³

Teftâzânî (öl. 792/1390) *et-Telvîh*'te Orta Asya Hanefî usulcülerinin istidlâllerini eleştirmiş ve bunlara cevap vermiştir. Bunların bir kısmı yukarıda ifade edildiği için tekrar burada ele alınmayacaktır. Teftâzânî imanın ibadetlere tâbî bir unsur olarak değerlendirilemeyeceğini ileri sürmüştür. Zira imanın farziyeti gayr-i müslimlerin ibadetlerle mükellefiyeti zımnında sabit olmamıştır. Bilakis imanın farziyeti müstakil delillerden hareketle sabittir.⁵⁴

Gayr-i müslimlerin ibadetlerle mükellef olmadığıнын ileri sürülme-sinin, onların sorumluluklarının hafifletilmesi anlamına geleceği ve her kötülüğün kaynağı olan küfrün böyle bir hafifletmeye vesile olamayacağı ileri sürülmüştür. Bu iddia Mâverâünnehir usulcülerini tarafından eleştirilmiştir. Şöyle ki, onların ibadetlerle mükellef olmadığıнын kabul

⁵³ Siğnâkî, *el-Kâfi*, 1/271.

⁵⁴ Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Teftâzânî, *Şerhu't-telvîh 'ale't-tavzîh li-metmi't-tenkih fi usûli'l-fikh*, ed. Zekeriyâ Umeyrât (Beyrut: Dâru Kütübi'l-İlmiyye, 1996), 1/403.

edilmesinin onlar için bir hafifletme değil huzurdan kovma ve zecir anlamı taşıdığı ileri sürülmüştür. Kâfirler küfür üzerine olduğu sürece takdiri olarak kendilerini öldürmüş kabul edilirler. Onların yok hükmünde kabul edilmeleri ve bundan dolayı şeriatın emirlerine muhatap olarak kabul edilmemeleri onlar için hafifletme olarak değerlendirilemez. Örneğin kitabet akdinde, efendi, kölenin ödemeyi tamamlayamayacağını düşünür ve köle ile arasında yaptığı anlaşmadan vazgeçerse artık kölenin ödeme yapması gerekmeyecektir. Artık ödemenin sona ermesi köle için bir hafifletme anlamında değildir. Bilakis bu, onun bu konuda salahiyetinin bulunmaması ve köleliğin devamı anlamına geleceği için daha ağır bir durumdur. Serahsî bu konuyu şöyle bir örnekle sonlandırmaktadır: Bir doktor iyileşme ümidini taşıdığı hastasına ilaç içmesini emreder. Bu ilaç içme emri hastaya zarar verme olarak değerlendirilemez. Ancak doktor iyileşme ümidini taşımadığı hastasına hiçbir ilaç almasını emretmez. Doktorun bu hastaya ilaç almayı emretmemesi hasta için bir iyilik değildir. Bilakis, hastanın daha kötüye gideceği anlamı taşımaktadır. Aynı şekilde gayr-i müslimlerin ibadetlerle mükellef olmaması, onların sorumluluklarının hafifletilmesi anlamına gelmemektedir. Aksine, onların içinde buldukları günahın büyüklüğünü beyan etmekte ve onların ilahî hitaba muhatap olmadıkları anlamına gelmektedir.⁵⁵

Hanefî usulcileri, küfrü ibadetleri düşürücü bir husus olarak görmezler. Onlara göre, gayr-i müslimler inkâr sebebi ve tahkir amacıyla ibadetlere muhatap olarak kabul edilmemiştir. Zira Müslümanlar ibadetlerle uhrevî kazanca nail olabilir. Ancak gayr-i müslimlerin böyle bir kazanca salahiyetleri söz konusu değildir.⁵⁶

Orta Asya Hanefî usulcülerinin istidlâlde bulunduğu naklî delillerden biri de Muaz hadisidir. Buna göre Hz. Peygamber (s.a.s.) Muaz b. Cebel'i Yemen'e vali olarak tayin etmiş ve ona "Onları Allah'tan başka ilah olmadığına ve benim Allah'ın Rasulü olduğuma inanmaya davet et.

⁵⁵ Serahsî, *Usûl*, 62.

⁵⁶ Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, 440; Muhammed Abdülalî b. Nizâmiddîn b. Kutbiddîn el-Ensârî Leknevî, *Fevâtihü'r-rahamût bi-şerhi müsellemi's-sübût*, ed. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2002), 1/197.

Eğer bunu kabul ederlerse onlara, Allah'ın kendilerine günde beş vakit namazı; eğer bunu da kabul ederlerse Allah'ın onlara, zenginlerinden alınıp fakirlerine verilmek üzere zekâtı farz kıldığını bildir. İnsanların en değerli mallarını (zekât olarak) alma ve mazlumun bedduasından sakın, çünkü o ve Allah arasında hiçbir engel yoktur”⁵⁷ buyurmuştur. Orta Asya Hanefî usulcülerinin istidlâline göre, açıkça Hz. Peygamber (s.a.s.) ibadetlerin imana bağlı olduğunu ve ondan sonra vacip olduğunu bildirmektedir.⁵⁸

Şâfiî fakihlerinden Nevevî (öl. 676/1277) de bu istidlâlin zayıf olduğunu ileri sürmekte ve bu rivâyeti şöyle tevil etmektedir: Bu rivâyetten gayr-i müslimlerin ibadetlerle mükellef olmadığı anlamı çıkarılamaz. Bilakis, onların ibadetlerle mükellef oldukları ve bunun edasının ancak imandan sonra mümkün olduğu belirtilmektedir. Ayrıca rivâyetteki sıralama önem sıralamasıdır. Yoksa, birinin kabul edilmemesi durumunda diğersinin teklifinin sükûtu söz konusu değildir. Eğer böyle olsaydı rivâyetin zahirine göre namazın kabul edilmemesi durumunda zekâtla mükellefiyet söz konusu olmayacaktır. Ancak böyle bir kabul kimse tarafından ileri sürülmemiştir.⁵⁹

Serahsî'nin belirttiğine göre, bazıları gayr-i müslimlerin ibadetlerle mükellefiyeti konusunun kelamî arka planının amellerin imandan bir parça olup olmadığı tartışması olduğunu ileri sürmüştür. Ancak Serahsî, iddiayı zayıf olarak kabul etmekte ve gayr-i müslimlerin ukûbât ve muâmelâta mükellef olduğunu, ancak bu konuların da imandan bir parça olmadığını belirtmektedir.⁶⁰

Hanefî usul bilginlerinin bu konudaki görüşlerini genel olarak ifade etmek gerekirse, gördüğümüz kadarıyla onlar kâfirlerin ibadetleri eda ehliyeti üzerinde durmuşlar ve görüşlerini onların bu konudaki

⁵⁷ Ebü'l-Huseyn Müslim b. el-Haccâc, *Sahîhu Müslim*, ed. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1991), “İman”, 29.

⁵⁸ Alâuddîn Abdulazîz b. Ahmed Abdulazîz el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr şerhu usûli'l-Pezdevî*, ed. Abdullah Muhammed Ömer (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 4/344; Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Muhammed İbn Emîru Hac, *et-Takrîr ve't-tahbîr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999), 2/114.

⁵⁹ Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref Nevevî, *Sahîhu Müslim bi-şerhi'n-Nevevî* (Mısır: el-Matba'atü'l-Mısriyye, 1929), 1/198.

⁶⁰ Serahsî, *Usûl*, 60.

ehliyetsizliği üzerine bina etmişlerdir. Gayr-i müslimlerin ibadetlerle mükellefiyeti konusunun usul kitaplarının ehliyet arızaları kısmında ele alınması, konunun ehliyet problemi olduğunu göstermektedir. Hanefî usulcülerinin istidlâl ettiği örnekler de ehliyetsizliğe dairdir. Mesela kadının kocasını boşaması ve erkeğin yabancı kadını boşamasının hukukî geçersizliği gibi gayr-i müslimlerin ibadetlerle mükellefiyetinin de geçersiz olduğunu belirtmişlerdir. Diğer taraftan, usul kuralı gereği sebeplerin ilgili alanda ehil olan kişilere lazım geleceği ileri sürülmüştür.⁶¹ Görebildiğimiz kadarıyla, Mâverâünnehir Hanefileri konuyu teklifin şartları merkezli değil *sorumluluğu idrak edebilme* eksenli ele almışlardır. Nitekim söz konusu eserlerde genel olarak bu konu ehliyet arızaları kapsamında ele alınmıştır. Aynı şekilde bu usulcüler, muhalifi tarafından ileri sürülen cünüp kişinin namazla mükellefiyeti istidlâlini ele almakta ve iki meselenin farklı olduğunu izah etmeye gayret etmektedirler. Dolayısıyla, bu görüş ayrılığının temelinde bu bakış açısı ihtilâfinin da yer aldığı dikkatlerden kaçmamalıdır.

Gayr-i müslimlerin ibadetlerle mükellef olduğunu ileri süren bazı usulcüler konuyu teklifin bazı şartlar dâhilinde geçerli olup olmaması bağlamında ele almışlardır.⁶² Örneğin Âmidî, gayr-i müslimlerin ibadetlerle sorumluluğu konusunu kulların fiillerinin teklifte şart olup olmadığını incelediği bölümde ele almış, konuyu bu umum üzerinden incelemiştir. Hatta tartışmayı, gerekli şartların eksikliğinden dolayı teklifin sakıt olamayacağını ispat ile bitirmiştir. Şöyle ki, eğer gerekli şartların eksikliğinden dolayı teklif geçersiz olacaksa abdestsiz kişiye namazı emretmenin anlamı olmayacaktır. Bu durumda hades (abdestsizlik) sebebiyle ömür boyu namaz kılmayan kişilerin sorumlu olmadıklarının kabul edilmesi gerekecektir.⁶³ Aynı şekilde Şevkânî (öl. 1250/1834) de gayr-i müslimlerin ibadetlerle mükellefiyeti konusunu “Şer’î şartın yerine getirilmesi teklif için gerekli değildir” alt başlığı altında ele almış ve Şâfiî usulcülerinin büyük çoğunluğunun ve Irak Hanefilerinin bu görüşte olduğunu, buna karşın İsferyânî (öl.

⁶¹ Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, 439; Siğnâkî, *el-Kâfi*, 5/2156.

⁶² Hindî, *Nihâyetü'l-vusûl*, 3/1087.

⁶³ Âmidî, *el-İhkâm*, 1/147.

406/1016), Debûsî ve Serahsî gibi bazı usulcülerin bunu kabul etmediğini ifade etmiştir. Ancak bu bilginin detaylarına inildiğinde bunun tartışmaya açık olduğu görülecektir. Zira Serahsî, şartın eksikliğinin aslın edası için ehliyeti izale etmeyeceğini, yani mükellefin iradesine bağlı şartın eksikliğinin teklife hâlel getirmeyeceğini açıkça ifade etmiştir.⁶⁴ Zaten Şevkânî, yukarıdaki ifadenin hemen devamında bu konudaki tartışmanın bu kuralın umumu üzerinden cereyan etmediğini, sadece gayr-i müslimlerin ibadetlerle mükellefiyeti noktasına münhasır olduğunu kayıt altına almıştır. Başka bir deyişle, bu kuralın umumu üzerinden tartışma meydana gelmiş olsa abdestsiz kişinin namazla mükellef olmadığı kabul edilmesi gerekecektir. Ancak Şevkânî bu noktada bir görüş ayrılığının bulunmadığını açıkça ifade etmektedir.⁶⁵ Ayrıca yukarıda değişik yerlerde ifade edildiği üzere, gayr-i müslimlerin ibadetlerle mükellef olduğunu ileri süren usulcüler sürekli olarak cünüp kişinin gerekli temizlik şartını yerine getirdikten sonra namazla mükellef olmasından istidlâlde bulunmaktadırlar. Bu gayret de söz konusu usulcülerin konuyu ön şartların teklife etkisi merkezli ele aldığını teyit eder mahiyettedir.

3. Tartışmanın Pratik Sonuçları

Bazı usul kitaplarında gayr-i müslimlerin ibadetlerle mükellef olup olmamasının pratik sonuçlarının olmadığı, sadece ahirete ilişkin sonuçlarının olduğu ileri sürülmüştür. Hatta Semerkandî (öl. 539/1144) bu hususu açıkça dile getirmiş ve gayr-i müslimlerin ibadetlerle sorumluluğunun dünyevî sonucunun olmadığını ifade etmiştir.⁶⁶ Ancak usulcülerin bu noktada ittifakı söz konusu değildir. İttifak bir yana Mâverâünnehir Hanefî usulcülerini, mezheplerin teşekkül ettiği dönemde bu konuda herhangi bir bilginin aktarılmadığını, tartışmanın fîrû hükümlerden çıktığını belirtmişlerdir. Bu fîrû hüküm ise şöyledir: Hanefî

⁶⁴ Serahsî, *Usûl*, 61.

⁶⁵ Muhammed b. Ali Şevkânî, *İrşâdu'l-fuhûl ilâ tahkiki'l-hak min ilmi'l-usûl*, ed. Ebû Hafs Sami b. el-Arabî (Riyâd: Dâru'l-Fazile, 2000), 1/87, 88.

⁶⁶ Ebû Bekr Alaeddin Muhammed b. Ahmed b. Ebî Ahmed Semerkandî, *Mizâmü'l-usûl fî netâici'l-ukûl*, ed. Muhammed Zeki Abdülber (b.y.: y.y., 1984), 194, 195.

mezhebinde mürted irtidat esnasında kılmadığı namazları kaza etmez.⁶⁷ Buna karşın İmam Şâfiî mürtedin irtidat esnasında bilincini kaybetmediği sürelerde kılmadığı namazları kaza etmesi ve vacip olan zekâtları ödemesi gerektiğini belirtmiştir.⁶⁸ Bu noktada istitrâdî olarak bir hususa değinmekte fayda olabilir. Cessâs, Hanefî mezhebindeki bu hükmü “قل للذين كفروا إن يتوبوا يغفر لهم ما قد سلف *Kâfirlere söyle eğer küfürlerinden vazgeçerlerse önceki günahları bağışlanır*”⁶⁹ ayetinin umumu ile temellendirmektedir.⁷⁰ Böylelikle, Cessâs gayr-i müslimlerin ibadetlerle mükellefiyeti noktasında cumhur ile aynı yönde görüş bildirirken; aslı (doğumundan itibaren) gayr-i müslim ile mürtedin hükmü noktasından onlardan ayrılmaktadır. Buna karşın Debûsî ve Serahsî gibi Mâverâünnehir usulcülere mezhep içerisindeki bu hükmü gayr-i müslimlerin ibadetlerle mükellef olmadığı yönündeki usul kuralıyla gerekçelendirmektedir. Hatta Debûsî bu hükmün gerekçesi olarak güçlü bir delilin bulunmadığını, bu hükmün sadece gayr-i müslimlerin ibadetlerle mükellef olmaması kuralıyla gerekçelendirilebileceğini ifade etmektedir.⁷¹ Debûsî'nin bu ifadesinden hareketle onun, Cessâs'ın gerekçelendirmesini kabul etmediğini söyleyebiliriz.

Gayr-i müslimlerin ibadetlerle mükellefiyeti konusunun pratik sonuçları olup olmadığı meselesi Osmanlı müellifleri arasında da tartışmaya yol açmıştır. Zenbilli Ali Efendi'nin (öl. 932/1526) oğlu usul yazarı Fudayl Çelebi (öl. 991/1583), Molla Hüsrev'in (öl. 885/1480) *Mir'âtü'l-Usûl*'üne bu konuda eleştiri yöneltmiştir. Zira Molla Hüsrev gayr-i müslimlerin ibadetlerle mükellefiyeti noktasındaki tartışmaların dünyevî sonucunun bulunmadığını, sadece uhrevî sonuçlarının bulunduğunu ileri sürmüştür. Molla Hüsrev bu iddiasının gerekçesini, onların iman etmeden önce ibadet yapmaları durumunda bu ibadetlerin ge-

⁶⁷ Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme et-Tahâvî, *Muhtasari't-Tahâvî*, ed. Ebü'l-Vefâ el-Efgânî (Haydarâbâd: Lecnetu İhyâi'l-Maârifî'n-Numâniyye, ts.), 29.

⁶⁸ Ebû Abdullah Muhammed b. İdris b. Abbas eş-Şâfiî, *el-Üm*, ed. Muhammed Zühri en-Neccâr (Beirut: Dâru'l-Ma'rîfê, 1973), 1/69.

⁶⁹ el-Enfâl 8/38.

⁷⁰ Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî el-Cessâs, *Şerhu muhtasari't-Tahâvî*, ed. İnâyetullah Muhammed İsmetullah vd. (Beirut: Dâru Beşâiri'l-İslâmiyye, 2010), 1/735.

⁷¹ Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, 438, 439; Serahsî, *Usûl*, 59.

çerli olmaması ve imandan sonra da ibadetlerin kazasının gerekmemesi olarak açıklamıştır.⁷² Bu açıdan bakıldığında, bu tartışmaların pratik sonucunun bulunmadığı düşünülebilir. Ancak konunun detaylarına inildiğinde bazı pratik sonuçların bulunduğu görülmektedir. Fudayl Çelebi de bu noktada Molla Hüsrev'i eleştirmiştir. Zira gayr-i müslimlerin ibadetlerle mükellefiyetine ilişkin tartışmaların dünyevî sonuçları da bulunmaktadır.⁷³ Bu sonuçlar daha çok mürtedin durumuna ilişkindir.

Gayr-i müslimlerin ibadetlerle mükellefiyeti tartışmalarının pratik sonucuna ilişkin şöyle bir görüş ayrılığı bulunmaktadır: Vaktin başında ibadetini eda eden Müslüman irtidat etse ve vakit çıkmadan tekrar Müslüman olsa Hanefilere göre bu namazın tekrar kılınması gerekir.⁷⁴ Şâfi mezhebine göre ise bu namazın tekrar kılınmasına gerek yoktur.⁷⁵ Aynı şekilde Müslüman olarak ihrama giren kişi hac ibadetlerini yerine getirirken irtidat etse ve kısa süre içinde tekrar Müslüman olsa hac ibadetlerini yapmaya devam eder ve bu hac geçerlidir.⁷⁶ Bu konuda Şâfi fıkıh kitaplarında aksi bir görüş nakledilse de Mâverdî (öl. 450/1058) bu görüşün temellendirmesini yapmaktadır. Buna göre “وَمَنْ يَرْتَدِدْ مِنْكُمْ عَنْ دِينِهِ فِيمَتٍ وَهُوَ كَافِرٌ فَأُولَئِكَ حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَأُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ *İçimizden kim dininden döner de kâfir olarak ölürse, dünyada ve ahirette amelleri boşa gidenler işte bunlardır. Cehennemnin dostları da bunlardır ve orada onlar devamlı kalıcıdırlar*”⁷⁷ ayeti gereği mürtedin amellerinin iptal edilmesi için küfür üzerine ölmesi gerekmektedir. Mâverdî'nin, bu görüşün gerekçesini açıklamasından hareketle bu yönde düşündüğünü söyleyebiliriz.

Serahsî bu konuyu *el-Mebsût* ve *Usûl*'de ele almakta, aynı meseleyi bu iki eserde farklı gerekçelendirmektedir. *el-Mebsût*'ta usul konularına

⁷² Süleyman b. Veli b. Resul el-Kırşehri İzmîrî, *Haşiyetü'l-Fazli'l-İzmîrî ale'l-mir'âti'l-usûl fi şerhi mirkâti'l-vusûl* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1890), 1/314.

⁷³ Ömer Korkmaz, “Usûl Yazımında İki Farklı Yaklaşım Molla Hüsrev ve Fudayl Çelebi Örneği”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/1 (2019), 240.

⁷⁴ Ebü Bekr Şemsüleimme Muhammed b. Ahmed b. Sehl Serahsî, *el-Mebsût* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ty.), 2/96.

⁷⁵ Şâfi, *el-Üm*, 1/71.

⁷⁶ Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebîr*, ed. Âdil Ahmed Abdülmevcûd Ali Muhammed Mu'avvaz (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999), 4/247; Ebü İshak Cemaleddin İbrâhim b. Ali b. Yusuf Şîrâzî, *el-Mühezzeb fi fikhil-İmâm eş-Şâfi*, ed. Zekeriyâ Umeyrât (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995), 1/429.

⁷⁷ el-Bakara 2/217.

girmemekte, sadece bu konudaki ayetlerden istidlâlde bulunmaktadır. Buna göre “وَمَنْ يَكْفُرْ بِالْإِيمَانِ فَقَدْ حَبِطَ عَمَلُهُ” *Kim inanmayı reddederse ameli keskinlikle boşa gider*⁷⁸ ayeti bu konuda çok açık olup irtidat eden kişinin amelleri boşa çıkmaktadır.⁷⁹ *Usûl*'de ise bu görüşün teorik olarak temellendirmesini yapmaktadır. Şöyle ki kişi, Müslüman olduğu sürece ilahî hitaba muhataptır. Ancak imandan çıkması durumunda kendisine yönelik hitap kesilmiştir. Böylelikle, önceki sorumluluk ve yerine getirilen ibadetler yok hükmündedir. Dolayısıyla, tekrar Müslüman olması durumunda tekrar muhataplık ortaya çıkar ve ilgili vakit namazının eda edilmesi gerekmektedir.⁸⁰

SONUÇ

İslami ilimlerin tedvin edildiği ve mezheplerin teşekkül ettiği dönemde fakihler arasında gayr-i müslimlerin ibadetlerle mükellefiyeti noktasında herhangi bir teorik tartışmanın söz konusu olmadığı bilinmektedir. Ancak bu dönemde kaleme alınan eserlerde özellikle mürtedin fikhî durumuna ilişkin görüş ayrılıkları, daha sonraları gayr-i müslimlerin ibadetlerle mükellef olup olmadıkları noktasında teorik tartışmaya sebebiyet vermiştir.

Usulcüler mutlak anlamda insanın yaratıcısı karşısında birtakım sorumluluklarının bulunduğunu kabul etmişlerdir. Ancak bunların detaylarına ilişkin bazı görüş ayrılıkları söz konusudur. Çoğunluğu oluşturan usulcüler, teklifi bir bütün olarak kabul etmekle birlikte onun için bir sıralamanın bulunmadığını belirtmişlerdir. Başka bir ifadeyle, onlara göre bütün insanlar iman etmekle mükellef olduğu gibi aynı zamanda ibadetleri de yerine getirmekle mükelleftir. Bu görüşlerini ispatlamak için yukarıda ifade edilen nasslardan ve usul kurallarından istidlâlde bulunmuşlardır. Bu noktada, küfrün ibadetleri düşürücü bir unsur olmadığını, aksi takdirde küfrün sorumluluğu hafifletici bir sıfat olarak kabul edileceğini ileri sürmüşlerdir.

Çoğunluğun görüşünün aksine Mâverâünnehir Hanefileri ise tek-

⁷⁸ el-Mâide 5/5.

⁷⁹ Serahsî, *el-Mebisût*, 2/96.

⁸⁰ Serahsî, *Usûl*, 59.

lifte sıralamanın bulunduğunu kabul etmiş, insanların öncelikle iman etmekle, sonrasında ise ibadetleri eda ile sorumlu olduklarını belirtmişlerdir. Bu görüşü benimseyen usulcüler çoğunluğun istidlâl ettiği ayetlerin tevile açık olduğunu belirtmiş ve bunları yorumlamışlardır. Bu ayetlerin yoruma açık olması ve çoğunun ibadetlerin farzietinden önce nazil olması, bu ayetlerle istidlâli eleştiriye açık hale getirmektedir.

Mâverâünnehir Hanefîleri, gayr-i müslimlerin ibadetler alanında muhatap alınma makamında olmadıklarını, onların bu alanda ehliyetinin bulunmadığını vurgulamışlardır. Dolayısıyla, bu kabulün sorumluluğu hafifletme olarak değerlendirilemeyeceğini belirtmişlerdir. Bu usulcüler, gayr-i müslimlerin ibadetlerle mükellefiyeti noktasında onların içinde buldukları durum itibarıyla ibadetlerin farzietini idrak edecek bilince sahip olmadıklarını vurgulamaktadırlar.

Gayr-i müslimlerin bazı hukukî normlara tâbi olmaları, onların ibadetlerle mükellef olmalarını gerektirmez. Zira hukukî normlar öncelikle inançtan ziyade toplumsal düzenle ilgilidir. Dolayısıyla, bu alandaki sorumluluk ibadetler alanına taşınmaz.

Kur'an'ın nüzul sürecine baktığımızda tedricîlik ve hükümlerde sıralama olduğunu görmekteyiz. Buradan hareketle gayr-i müslimlerin öncelikle iman etmekle ondan sonra da ibadetlerle mükellef olduğunu anlayabiliriz. Zaten Hz. Peygamber (s.a.s.) kâfirleri imana davet etmiştir. Eğer onlar iman yanında ibadetlerle de mükellef olsalardı bu husus tevile kapalı, açık bir şekilde izhar edilirdi. Tarihî süreç içerisinde Hz. Peygamber (s.a.s.) döneminden itibaren sahâbe ve izleyen dönemlerde gayr-i müslimlerin ibadetlerle mükellefiyeti noktasında herhangi bir açık bildirim olmaması gayr-i müslimlerin ibadetlerle mükellef olmadığı kanaatini güçlendirmektedir.

KAYNAKÇA

Abdulazîz el-Buhârî, Alâuddîn Abdulazîz b. Ahmed. *Keşfu'l-esrâr şerhu usûli'l-Pezdevî*. ed. Abdullah Muhammed Ömer. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997.

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî. *el-Müsned*. ed. Şuayb el-Arnaut. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1995.

- Ali el-Kârî, Nureddin Ali b. Sultan Muhammed el-Herevî. *Fethu bâbi'l-inâye bi-şerhi'n-nükâye*. ed. Ahmed Ferit Mizyadi. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009.
- Âmidî, Seyfüddîn Ali b. Muhammed. *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm*. ed. Abdürrezzâk Afifi. Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1406.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. *Sahîhu'l-Buhârî*. ed. Halil b. Me'mun Şiha. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2010.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî. *Ahkâmü'l-Kur'ân*. ed. Muhammed es-Sâdık Kamhâvî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1992.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî. *el-Füsûl fi'l-usûl*. ed. Uceyl Câsim en-Neşemî. Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâfi'l-Küveytiyye, 1994.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî. *Şerhu muhtasari't-Tahâvî*. ed. İnâyetullah Muhammed İsmetullah vd. Beyrut: Dâru Beşâiri'l-İslâmiyye, 2010.
- Cüveynî, Ebû'l-Me'âlî Abdülmelik b. Abdillâh. *el-Burhân fi usûli'l-fikh*. ed. Salâh b. Muhammed Uveyda. Beyrut: Dâru Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- Debûsî, Ebû Zeyd Abdullah b. Muhammed b. Ömer b. İsa. *Takvimü'l-edille fi usûli'l-fikh*. ed. Halil Muhyiddin el-Meys. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.
- Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, Muhammed b. Huseyn b. Muhammed b. Halef. *el-Udde fi usûli'l-fikh*. ed. Ahmed b. Alî el-Mubârekî. b.y.: y.y., 1990.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *el-Mustaşfâ min ilmi'l-usûl*. ed. Muhammed Süleymân el-Eşkar. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1997.
- Hindî, Safiyyuddîn Muhammed b. Abdurrahîm. *Nihâyetu'l-vusûl fi dirâyeti'l-usûl*. ed. Salih b. Suleymân el-Yûsuf, Sad b. Sâlim es-Suveyh. Mekke: el-Mektebetü't-Ticâriyye, 1996.
- İbn Emiru Hac, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Muhammed. *et-Takrîr ve't-tahbîr*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed. *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm*. ed. eş-Şeyh Ahmed Muhammed Şâkir. Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, ts.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed. *Ravzatü'n-nâzir ve cennetü'l-münâzir*. ed. Şa'bân Muhammed İsmâ'îl. Beyrut: Müessesetü'r-Reyyân, 1998.
- İbnü'l-Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh. *el-Mahsûl fi usûli'l-fikh*. ed. Huseyn Ali el-Yederî, Abdüllatîf Fevde. Uman: Dâru'l-Beyârik, 1999.

- İzmirî, Süleyman b. Veli b. Resul el-Kırşehrî. *Haşiyetü'l-Fazlî'l-İzmirî ale'l-mir'âtî'l-usûl fi şerhi mirkâtî'l-vusûl*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1890.
- Karâfî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. İdrîs. *Şerhu tenkîhi'l-fusûl fi ihtiyârî'l-mahsûl fi'l-usûl*. ed. Tâhâ Abdurraûf Sa'd. Mısır: Şirketü't-Tıbbâ'atî'l-Fenniyyeti'l-Müttehîde, 1973.
- Kâsânî, Ebû Bekr Alaeddin Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed. *Bedâiü's-sanâi' fi tertibi'ş-şeraî'*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986.
- Korkmaz, Ömer. "Usûl Yazımında İki Farklı Yaklaşım Molla Hüsrev ve Fudayl Çelebi Örneği". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/1 (2019), 237-250.
- Kudûrî, Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Ebî Bekr Muhammed b. Ahmed. *el-Muhtasar*. ed. Kami Muhammed Muhammed Avida. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- Leknevî, Muhammed Abdülâlî b. Nizâmiddîn b. Kutbiddîn el-Ensârî. *Fevâtihi'r-rahâmût bi-şerhi müsellemi's-sübût*. ed. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.
- Mâverdî, Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed. *el-Hâvî'l-kebir*. ed. Âdil Ahmed Abdülmevcûd Ali Muhammed Mu'avvaz. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999.
- Mukâtil b. Süleymân. *Tefsîru Mukâtil bin Süleymân*. ed. Abdullah Mahmûd Şehhâte. Beyrut: Müessesetü't-Târîhi'l-Arabî, 2002.
- Müslim b. el-Haccâc, Ebû'l-Huseyn. *Sahîhu Müslim*. ed. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1991.
- Necmüddîn et-Tûfî, Ebû'r-Rebî' Süleymân b. Abdilkavî. *Şerhu muhtasari'r-rawza*. ed. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1996.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref. *Sahîhu Müslim bi-şerhi'n-Nevevî*. Mısır: el-Matba'atü'l-Mısriyye, 1929.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref b. Nuri. *el-Mecmû şerhu'l-muhezzeb li'ş-Şirâzî*. ed. Muhammed Necib el-Mutî. Cidde: Mektebetü'l-İrşâd, ts.
- Pala, Ali İhsan. "Gayri Müslimlerin Dinî Hükümlerle Mükellefiyetleri Meselesi". *Gayri Müslimlerin Dinî Hükümlerle Mükellefiyetleri Meselesi*. 586-595. Ağrı: Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Yayınları, 2018.
- Semerkandî, Ebû Bekr Alaeddin Muhammed b. Ahmed b. Ebî Ahmed.

- Mizânü'l-usûl fî netâici'l-ukûl.* ed. Muhammed Zeki Abdülber. b.y.: y.y., 1984.
- Semerkandî, Ebû Bekr Alaeddin Muhammed b. Ahmed b. Ebû Ahmed. *Tuhfetü'l-fukahâ.* Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.
- Sem'ânî, Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed. *Kavâti'ü'l-edille fi'l-usûl.* ed. Muhammed Hasan Heyto. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsüleimme Muhammed b. Ahmed b. Sehl. *el-Mebsût.* Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ty.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsüleimme Muhammed b. Ahmed b. Sehl. *Usûlü's-Serahsî.* ed. Ebu'l-Vefa el-Afganî. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2005.
- Siğnâkî, Husâmeddîn Huseyin b. Alî b. Haccâc b. Alî. *el-Kâfî şerhu'l-Pezdevî.* ed. Fahrüddîn Seyyid Muhammed Kanît. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 2001.
- Şâfiî, Ebû Abdullah Muhammed b. İdris b. Abbas. *el-Üm.* ed. Muhammed Zühri en-Neccâr. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1973.
- Şevkânî, Muhammed b. Alî. *İrşâdu'l-fuhûl ilâ tahkiki'l-hak min ilmi'l-usûl.* ed. Ebû Hafz Sami b. el-Arabî. Riyâd: Dâru'l-Fazile, 2000.
- Şîrâzî, Ebû İshak Cemaleddin İbrâhim b. Ali b. Yusuf. *el-Mühezzebe fî fikhi'l-İmâm eş-Şâfiî.* ed. Zekeriyâ Umeyrât. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995.
- Şîrâzî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Ali. *el-Lüma' fî usûli'l-fikh.* Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme. *Muhtasarü't-Tahâvî.* ed. Ebü'l-Vefâ el-Efganî. Haydarâbâd: Lecnetu İhyâi'l-Maârifî'n-Numâniyye, ts.
- Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn. *Şerhu'l-akâid.* ed. Muhammed Adnan Derviş. y.y.: Âsitâne, 1411.
- Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn. *Şerhu't-telvîh 'ale't-tavzîh li-metni't-tenkîh fî usûli'l-fikh.* ed. Zekeriyâ Umeyrât. Beyrut: Dâru Kütübi'l-İlmiyye, 1996.
- Yaman, Ahmet. "İslam'ın Temel Kaynakları ve Tarihî Tecrübe Işığında Gayri Müslimlerle Birlikte Yaşamının Hukukî Çerçevesi". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi]* 40 (2015), 9-36.

- Yaşaroğlu M. Kamil. “Müddessir Sûresi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31/462-463. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Yiğit, Metin. “Fıkhi Ölçüler Işığında Gayri Müslimlerin Hukuki Statüsü”. *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/2 (2009), 151-168.
- Zerkeşi, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh. *el-Bahru'l-muhît fî usûli'l-fıkh*. ed. Abdülkadir Abdullah el-Ânî. Kâhire: Vizâratu Umûmi'l-Evkâfi ve's-Şu'ûnu'l-İslâmiyye, 1992.
- Zuhayli, Vehbe. *İslam Fıkıh Ansiklopedisi*. çev. Ahmet Efe vd. İstanbul: Feza Yayıncılık, 1994.